

УДК 37.091.214:348(477)

**ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТРАНСФОРМУВАННЯ
СКЛАДНИКІВ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ ЗА
СТАНДАРТАМИ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ**

кандидат історичних наук, Нагрибельний Я. А.

<http://orcid.org/0000-0003-3266-5798>

Херсонська державна морська академія, Україна, Херсон

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз шляхів реалізації Болонського процесу в системі вищої освіти України. З'ясовано, що згідно з вимогами Болонської системи основним нормативним документом, що визначає організацію навчального процесу за певними напрямками підготовки, спеціальностями та освітньо-кваліфікаційними рівнями є навчальний план, який містить нормативну і вибіркову частини. Нормативна частина плану складається з навчальних дисциплін, які встановлюються галузевими стандартами освіти. Порядок вивчення нормативних дисциплін навчального плану є обов'язковим і не може змінюватись. Вибіркова частина плану складається з двох частин: дисципліни, які вибрані університетом (вибір вищим навчальним закладом) і дисципліни, які обирає студент із запропонованого переліку самостійно (вибір студента). Зазначено, що перелік вибірових дисциплін встановлюється університетами відповідно до концепції підготовки фахівців в університеті задля задоволення освітніх і кваліфікаційних потреб, ефективного використання можливостей і традицій закладу вищої освіти, запитів, потреб, ринку праці.

Основна мета і завдання навчальної дисципліни, зміст та вимоги до знань і вмінь студентів визначаються навчальним планом та навчальною програмою дисципліни. Акцентовано, що хоч

Болонський процес – це програмне, цілеспрямоване співробітництво європейських педагогічних університетів, інститутів, шкіл, центрів, проте освітянська наукова спільнота вищих закладів освіти чітко усвідомлює, що перенесення на зміст освіти одного із важливих складників Болонської системи, зокрема: розроблення навчального плану та навчальних програм виучуваних дисциплін, введення та вивчення змістових модулів відповідно до кількості кредитів, оцінювання навчальних досягнень студентів за кредитно-модульною системою організації навчання, недостатньо через відсутність чітких рекомендацій, досвіду та психологічної готовності студентів і викладачів.

Ключові слова: Болонський процес, навчальний план, навчальна програма, змістові модулі, кредит, кредитно-модульна система організації навчання, основна та вибіркова частини навчального плану.

кандидат исторических наук Нагрибельный Я. А. Историко-педагогический анализ трансформации составляющих системы высшего образования Украины по стандартам Болонского процесса / Херсонская государственная морская академия, Украина, Херсон

В статье осуществлен историко-педагогический анализ путей реализации Болонского процесса в системе высшего образования Украины. Установлено, что в соответствии с требованиями Болонской системы основным нормативным документом, определяющим организацию учебного процесса по определенным направлениям подготовки, специальностям и образовательно-квалификационным уровням является учебный план, который содержит нормативную и выборочную части. Нормативная часть плана состоит из учебных дисциплин,

которые устанавливаются отраслевыми стандартами образования. Порядок изучения нормативных дисциплин учебного плана является обязательным и не может изменяться. Выборочная часть плана состоит из двух частей: дисциплины, выбранные университетом (выбор высшим учебным заведением) и дисциплины, выбирает студент из предложенного перечня самостоятельно (выбор студента). Указано, что перечень выборочных дисциплин устанавливается университетами в соответствии с концепцией подготовки специалистов в университете ради удовлетворения образовательных и квалификационных потребностей, эффективного использования возможностей и традиций учреждения высшего образования, запросов, потребностей, рынка труда. Основная цель и задачи учебной дисциплины, содержание и требования к знаниям и умениям студентов определяются учебным планом и учебной программой дисциплины. Акцентировано, что хоть Болонский процесс - это программное, целенаправленное сотрудничество европейских педагогических университетов, институтов, школ, центров, однако образовательная научное сообщество высших учебных заведений четко осознает, что перенос на содержание образования одного из важных составляющих Болонской системы, в частности: разработка учебного плана и учебных программ изучаемых дисциплин, введение и изучение содержательных модулей в соответствии с количеством кредитов, оценивания учебных достижений студентов по кредитно-модульной системе организации обучения, недостаточно из-за отсутствия четких рекомендаций, опыта и психологической готовности студентов и преподавателей.

Ключевые слова: Болонский процесс, учебный план, учебная программа, содержательные модули, кредит, кредитно-модульная система организации обучения, основная и выборочная части учебного плана.

Nahrybelniy Yaroslav PhD in Historical Sciences, Historical and pedagogical analysis of transformation of components of higher education system in Ukraine according to standards of bologna process / Kherson State Maritime Academy, Ukraine, Kherson

The article provides historical and pedagogical analysis of ways to implement Bologna process in higher education system of Ukraine. It was found out that according to the requirements of Bologna system the basic regulatory document determining organization of educational process in definite areas of training, majors and educational and qualification levels is curriculum containing mandatory and optional parts. Mandatory part of curriculum consists of the subjects established by industry standards of education. The arrangement of learning mandatory subjects of the curriculum is indispensable and cannot be changed. Optional part of curriculum consists of two segments: subjects chosen by the university (the choice of higher educational establishment) and subjects chosen by a student out of proposed list (the choice of a student). It is stated that the list of optional subjects is determined by universities according to the concept of specialists' training at university in order to satisfy educational and qualification needs, effective utilization of potential and traditions of higher educational establishment, demands and needs of labor market. The main objective and tasks of a subject, content and requirements to knowledge and skills of students are defined by curriculum and education program of a subject.

It is highlighted that although Bologna process is policy and targeted cooperation of European pedagogical universities, institutes, schools, centers, but educational scientific community of higher educational establishments clearly understands that it is not enough just to transfer one of the components of Bologna system (namely development of curriculum and education program of subjects, introduction training modules according to the number of credits, assessment of academic achievements of students with use of credit-module system of education arrangement) into the content of education because of absence of clear recommendations, experience and physiological readiness of students and teachers for that.

Key-words: Bologna process, curriculum, educational program, module, credit, credit-module system of education arrangement, mandatory and optional parts of curriculum.

Вступ. Історико-педагогічний аналіз спеціальної літератури у ретроспективі дає підстави констатувати, що для досягнення результативності у встановленні європейської зони вищої освіти в Україні необхідно було гармонізувати системи рівнів (ступенів) освіти; прийняти систему освіти, що базується на двох освітніх рівнях; створити європейську систему залікових одиниць, а також усунути перешкоди в одержанні студентами послуг, що стосуються освіти, у визнанні часу роботи в Європі викладачів і науковців, у розвитку критеріїв та методології оцінювання якості викладання; ввести в освітній обіг таке важливе поняття, як «європейський простір вищої освіти», у тому числі щодо змісту навчання, співпраці між навчальними закладами, схем мобільності, інтегрованих програм навчання, тренінгу, проведення наукових досліджень, схваленого й затвердженого вченою радою навчального плану, який складається

на підставі освітньо-професійної програми та структурно-логічної схеми підготовки фахівця й визначає перелік та обсяг нормативних і вибіркових навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяги, графік навчального процесу, форму підсумкового контролю.

Мета статті – здійснити історико-педагогічний аналіз трансформування складників системи вищої освіти України відповідно до вимог Болонського процесу, виокремити утрадиційнене й перевірене часом на теренах української освіти позитивне та прорахунки в організації навчання студентів за кредитно-модульною системою.

Опрацювання спеціальної літератури дало змогу встановити, що участь системи вищої освіти України в Болонських перетвореннях має бути спрямована на її розвиток і набуття нових якісних ознак, на вмиле впровадження складників Болонської системи навчання, зокрема: наявність навчальних планів з виокремленням кількості кредитів для чотирирічної навчальної програми підготовки бакалавра та кількості змістових модулів, які за обсягом годин збігаються з одним кредитом,

Згідно з вимогами Болонської системи основним нормативним документом, що визначає організацію навчального процесу за певними напрямками підготовки, спеціальностями та освітньо-кваліфікаційними рівнями, є навчальний план, який містить нормативну і вибірккову частини. *Нормативна частина плану* складається з навчальних дисциплін, які встановлюються галузевими стандартами освіти. Порядок вивчення нормативних дисциплін навчального плану є обов'язковим і не передбачає змін. *Вибіркова частина плану* складається з двох частин: дисципліни, які вибрані університетом (*вибір вищим навчальним закладом*) і дисципліни, які

обирає студент із запропонованого переліку самостійно (*вибір студента*). Зауважимо, що зміст поняття «*навчальний план*» в «*Енциклопедії освіти*» схарактеризовано як нормативний документ університету, який складається на підставі освітньо-професійної програми та структурно-логічної схеми підготовки фахівця й визначає перелік та обсяг нормативних і вибіркового навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяги, графік навчального процесу, форму підсумкового контролю [4, с. 453].

Перелік вибіркового дисциплін встановлюється університетами відповідно до концепції підготовки фахівців в університеті задля задоволення освітніх і кваліфікаційних потреб, ефективного використання можливостей і традицій закладу вищої освіти, запитів, потреб, ринку праці.

Основна мета і завдання навчальної дисципліни, зміст та вимоги до знань і вмінь студентів визначаються ***навчальним планом та навчальною програмою дисципліни***. Починаючи з 2005 року усі навчальні плани в закладах вищої освіти України розроблялись із розрахунку академічних годин на один кредит, але згідно з тогочасними чинними документами, що й донині регламентують навчальну діяльність, використовують 30 академічних годин для заочної форми навчання і 36 годин для денної форми навчання. Через деякий час, після остаточної адаптації вищої освіти в Україні до норм Болонської системи, було встановлено 36 академічних годин на один кредит, яким враховано всі види навчальної роботи: лекції, практичні і семінарські заняття, контрольні заходи, самостійну роботу студента та ін. Кількість академічних годин на один кредит коливалася в межах від 30 до 36 годин. Принагідно зазначимо, що в «Енциклопедії освіти» зміст поняття «кредит» тлумачиться як

одиниця виміру навчального навантаження студента, необхідного для засвоєння певної частини навчального матеріалу [4, с.453]. Співвідношення кредитів (годин) між нормативною та вибірковою частинами навчального плану в різні часи було різним, але на сьогодні спостерігається тенденція до зменшення нормативної частини за рахунок збільшення вибіркової частини навчального плану. Останні нормативні документи МОН України регламентують це співвідношення в обсязі 50:50. Закономірно, що ця позиція з часом змінювалась. Нормативна кількість кредитів, які й донині діють для чотирирічної навчальної програми підготовки бакалавра, становить 240 кредитів, з них на один навчальний рік – 60 кредитів, на семестр – 30 кредитів.

Для кожної дисципліни на підставі навчальної програми розробляється ***й до сьогодні робоча навчальна програма***, яка містить «Навчально-методичну карту вивчення дисципліни», що створюється здебільшого для студента. Навчально-методична карта відображає розподіл дисципліни на *змістові модулі та обсяги годин*, відведених на їх вивчення, *форми контролю* за кожним модулем та *кількість балів*, які студент може набрати під час вивчення модуля за умови виконання поставлених завдань, *підсумкову форму контролю* з навчальної дисципліни тощо [4, с. 453-454]. Усталене в освітній практиці закладів вищої освіти ***поняття «змістовий модуль»*** ***«Енциклопедія освіти» тлумачить як*** «цілісну логічно завершену частину навчальної дисципліни, яка підлягає засвоєнню в системі вивчення певної навчальної дисципліни» [4, с.454]. Як правило, змістовий модуль за обсягом годин збігається з одним кредитом, але такий розподіл не є обов'язковим. Вивчення модуля зазвичай закінчується проміжним модульним контролем (тест, контрольна

робота, опитування тощо). Подаємо зразок навчально-методичної карти з дисципліни «Історія педагогіки».

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА КАРТА
дисципліни «Історія педагогіка»

Разом: 90 год., лекції – 18 год., практичні заняття – 16 год.,
індивідуальна робота – 6 год., самостійна робота – 46 год., модульний
контроль – 4 год.

Модуль	Змістовий модуль 1						
Назва модуля	Відродження національної системи освіти і педагогіки в період перебудови й будівництва незалежної України						
К-ть балів за модуль							
Лекції	1	2		3		4	5
Теми лекцій	Тема 1	Тема 2		Тема 3		Тема 4	Тема 5
Відвідування лекцій	1 бал	1 бал		1 бал		1 бал	
Теми семінарських занять (СЗ)			Тема 1		Тема 2		
Відвідування СЗ/робота на СЗ/виконання ДЗ			1+10+5=16 балів		1+10+5=16 балів		1+10+5=16 балів
Самостійна робота (СР)	СР № 1 5 балів	СР № 2 5 балів		СР № 3 5 балів		СР № 4 5 балів	СР № 5 5 балів
ІНДЗ	30 балів						
Види поточного контролю	Модульна контрольна робота 1 25 балів			Модульна контрольна робота 2 25 балів		Семестровий екзамен 40 балів	

Рис. 1. Зразок робочої навчально-методичної карти

Навчально-методична карта для студента слугує своєрідним орієнтиром в опануванні будь-якої навчальної дисципліни, «Історії педагогіки» зокрема. Обов'язковими складниками робочої навчальної програми є:

- тематичний план лекцій;

- орієнтовна тематика практичних (семінарських, лабораторних) занять;
- списки основної та додаткової літератури з дисципліни;
- завдання для самостійної роботи студента;
- перелік індивідуальних навчально-дослідницьких завдань;
- тематика рефератів, курсових робіт, якщо такі передбачені навчальним планом та інше.

Прикметною ознакою сучасного освітнього процесу у вищій школі є його відкритість, оскільки з навчальними програмами та робочими навчальними програмами будь-якої дисципліни, що викладається в університеті, студент може ознайомитись на кафедрі, за якою закріплена навчальна дисципліна. З метою конкретизації планування навчального процесу для кожного студента університету на кожний навчальний рік відповідно до навчального плану складається індивідуальний навчальний план студента.

Формами організації навчального процесу у Болонському процесі є також утрадиційнені лекційні, практичні, семінарські, лабораторні та індивідуальні заняття, усі види практик та консультацій, самостійні завдання для студентів та інші форми й види навчальної і науково-дослідницької діяльності студентів. Навчальна діяльність студентів в умовах автономізації українських вищих закладів освіти регламентована Положенням про організацію навчального процесу в умовах кредитно-модульної системи навчання.

Під час роботи в семестрі всі навчальні досягнення студентів щодо вивчення певної навчальної дисципліни оцінюються за уніфікованою системою оцінювання, яка прийнята в університеті, а накопичена впродовж семестру сума балів перераховується відповідно до загальноприйнятої системи оцінок ECTS. Форми

проведення поточного контролю визначаються відповідною кафедрою самостійно і чітко прописуються в робочій навчальній програмі.

Форма семестрового контролю визначається в навчальному плані конкретної спеціальності як форма підсумкового контролю засвоєння студентом теоретичного та практичного матеріалу з окремої навчальної дисципліни, що проводиться як контрольний захід. Екзамени можуть проводитись в *усній* та *письмовій* формі або у формі *тестування*. Перелік питань до іспиту можна одержати на кафедрі або самостійно подивитись у відповідній робочій навчальній програмі навчальної дисципліни. Допоміжний матеріал і засоби обчислювальної техніки, які можна використовувати під час підготовки відповіді на екзамені, визначає кафедра. До складання екзамену допускаються студенти, які виконали всі види робіт, що передбачені навчальним планом та робочою навчальною програмою відповідної навчальної дисципліни, та за результатами поточного контролю сумарно набрали не менше 35 балів (після перерахунку згідно зі шкалою ECTS). Повторне вивчення навчальних дисциплін з метою ліквідації академічних заборгованостей регулюється Положенням про надання додаткових освітніх послуг з опанування студентами навчальних дисциплін (модулів) понад обсяги, встановлені навчальними планами і програмами.

У вищих навчальних закладах України паралельно використовується чотирибальна система оцінювання знань: «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно». Така система, як усвідомлюють більшість викладачів і студентів, та як підтверджує практика, не досконала й не відповідає сучасним вимогам до оцінювання навчальних досягнень суб'єктів освітнього процесу. У цьому контексті об'єктивною стала потреба впровадження системи контролю, яка може забезпечити максимальну об'єктивність

оцінювання успішності студентів, посилення мотиваційного компонента й можливості вимірювання оцінки за допомогою якісних та кількісних показників. Крім того, упровадження сучасних методів контролю й оцінювання в практику навчання дозволяє зробити навчання ефективним та наблизити його до світових стандартів. Тому важливим є запровадження такої системи моніторингу навчальної діяльності студентів, яка сприяла б створенню оптимальних умов для професійної підготовки фахівців.

Останнім часом у вищих навчальних закладах України запроваджується *модульно-рейтингова система оцінювання знань*, яка широко використовується у багатьох країнах світу.

Результати навчання студентів щодо опанування навчальної дисципліни оцінюються за 100-бальною шкалою. Переведення результатів, отриманих за 100- бальною шкалою оцінювання, у 4-х бальну та шкалу за системою ECTS здійснюється за поданою нижче таблицею.

Таблиця 1

Шкала національної системи оцінювання знань здобувачів вищої освіти та ЄКТС (ECTS)

Оцінка ECTS	Значення оцінки	Оцінка за шкалою Університету	За національною шкалою
A	Відмінно – відмінний рівень знань (умінь) у межах обов'язкового матеріалу з можливими незначними недоліками	90-100 балів	відмінно
B	Дуже добре – достатньо високий рівень знань (умінь) у межах обов'язкового матеріалу без суттєвих (грубих) помилок	82-89 балів	добре
C	Добре – в цілому добрий рівень знань (умінь) з незначною кількістю помилок	75–81 балів	

D	Задовільно – посередній рівень знань (умінь) зі значною кількістю недоліків, достатній для подальшого навчання або професійної діяльності	69–74 балів	задовільно
E	Достатньо – мінімально можливий допустимий рівень знань (умінь)	60-68 балів	
FX	Незадовільно з можливістю повторного складання – незадовільний рівень знань з можливістю повторного перескладання за умови належного самостійного доопрацювання	35–59 балів	незадовільно
F	Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням курсу – досить низький рівень знань (умінь), що вимагає повторного вивчення дисципліни	1–34 балів	

У контексті сучасних реалій Болонський процес доцільно розглядати як програмне, цілеспрямоване співробітництво європейських педагогічних університетів, інститутів, шкіл, центрів, проте освітянська наукова спільнота вищих закладів освіти чітко усвідомлює, що механічне перенесення на зміст освіти усіх складників Болонської системи, без широкої кооперації суб'єктів ринку праці (роботодавців, установ й організацій та їхніх майбутніх співробітників – студентів) – представників не сфери освіти не дасть очікуваних результатів у нових соціально-економічних умовах. Тому роль студентських та низки інших організацій у Болонському процесі заслуговує на особливу увагу дослідників

Практика переконує, що з-поміж важливих складників оптимізації організаційної структури освітньої системи, яка забезпечила б перехід від принципу «освіта на все життя» до принципу «освіта протягом усього життя», проблема посилення ролі психолого-педагогічних наук у вищій технічній школі, яка завжди спиралася на відповідну матеріальну базу навчального процесу, на

конкретність і належний рівень сприйняття засобів навчання. Проте психолого-педагогічна наука відходила на другий план, що збіднювало педагогічний процес [8]. Внаслідок цього за умов ступеневої освіти хронічно не вистачає навчальних годин. Тому, щоб інтенсифікувати навчання, збільшується обсяг дисциплін, але при цьому не завжди враховуються психолого-педагогічні норми спілкування із слухачем, мотиваційні аспекти навчання. І хоча робиться багато, щоб психолого-педагогічні науки стали реально діючим «диригентом» педагогічного процесу (наприклад, у технічних університетах аспірантам читають курси «Основи педагогіки та психології вищої школи» та «Соціальна педагогіка управління», відкриваються кафедри психолого-педагогічного профілю, розпочато підготовку аспірантів і докторантів за цими науковими напрямками і т. ін.), треба ще багато працювати, щоб викладання, застосовування і розвиток психолого-педагогічних наук у вищій технічній освіті здійснювалися на основі сучасних фундаментальних досягнень цих наук [8].

Необхідно посилити розвиток у вищій технічній школі досліджень у галузі психолого-педагогічних наук. Поле дій за цим напрямом у технічних університетах величезне, наприклад, при розробленні й використанні новітніх інформаційних технологій (НІТ) у навчальному процесі. Педагогіка та інформатика стають взаємозалежними, взаємодійними, взаємодоповнювальними невід'ємними складниками сучасного освітнього процесу. Використання НІТ у педагогічній діяльності, адаптація НІТ до освітніх функцій зумовлюють розвиток і зміни самої традиційної дидактичної системи.

Висока якість навчання – це досягнення попередньої епохи, попередньої системи влади, попереднього покоління. Сьогодні, як зазначає С. Сидоренко, можна з жалем констатувати, що,

незважаючи на досягнення освіти, які забезпечує нова соціополітична система, в масовому вимірі освіта стала менш якісною, а більшість випускників вищих навчальних закладів (особливо нових) неконкурентоспроможна на європейському ринку праці. Це зобов'язує менше говорити про власні досягнення, а все більше аналізувати світові та європейські тенденції реформування освіти і відповідно до цього напружено і послідовно вдосконалювати нашу професійну сферу діяльності [8, с. 34].

Водночас участь системи вищої освіти України в Болонських перетвореннях має бути спрямована не лише на її розвиток і набуття нових якісних ознак, а й на збереження кращих традицій у національній освіті. На наше переконання, орієнтація на Болонський процес не має призводити до надмірної перебудови вітчизняної системи освіти. Навпаки, її стан треба глибоко осмислити, порівнявши з європейськими критеріями і стандартами, та визначити можливості її вдосконалення на новому етапі розвитку.

Висновки. Отже, історико-педагогічний аналіз трансформування складників системи вищої освіти України відповідно до вимог Болонського процесу дав змогу критично осмислити у часовому вимірі прагнення наукової та освітянської спільнот до надання вітчизняній освіті нових якісних ознак, перебудови її в контексті європейських критеріїв та стандартів, а також виявити прорахунки, зокрема: механічне перенесення європейських освітніх традицій у навчанні й оцінюванні суб'єктів вищої школи; ігнорування і втрата перевірених часом освітніх традицій української вищої школи.

Література:

1. Андрущенко В. (2004) *Модернізація педагогічної освіти України в контексті Болонського процесу*. В. П. Андрущенко, Вища освіта України. Вип.1, с. 5-9.
2. Ван дер Венде М. К. (2000) Болонская декларация: расширение доступности и повышение конкурентоспособности высшего образования в Европе. *Высшее образование в Европе. Вып. 3, Том XXV*.
3. *Вища освіта України і Болонський процес*. (2004) навч. посіб. за ред. В. Г. Кременя. [авт. колектив. М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко, І. І. Бабин], К., Освіта.
4. Енциклопедія освіти. (2008) Акад. пед. наук України, гол. ред. В. Г. Кремень. К. Юрінком Інтер, 1040 с.
5. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес. (2004). Матеріали до першої лекції. уклад. М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, К. М. Левківський, Ю. В. Сухарніков, відп. ред. М. Ф. Степко. К. Освіта.
6. Наказ МОН України від 27.02.2007 року № 1/9-97 «Про особливості введення переліку напрямів підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра». Освіта України. №59(839). 10.08.07 р.
7. Сікорський П. І. (2006) Кредитно-модульна технологія навчання. П. І. Сікорський. К. Вид-во Європ. ун-ту. с. 52-60.
8. Сидоренко С. (2004) Формування європейської зони вищої освіти. С. І. Сидоренко Вища освіта України. Вип.1, с. 27-35.

References:

1. Andrushenko V. (2004) *Modernizaciya pedagogichnoyi osviti Ukrayini v konteksti Bolonskogo procesu* [Modernization of pedagogical education of Ukraine in the context of the Bologna process] V. P.

- Andrushenko. *Visha osvita Ukrayini*. [Higher education in Ukraine] №1. p. 5-9. [in Ukrainian].
2. Van der Vende M. K. (2000) *Bolonskaya deklaraciya: rasshirenie dostupnosti i povyshenie konkurentosposobnosti vysshego obrazovaniya v Evrope* [Bologna Declaration: Enhancing Accessibility and Competitiveness of Higher Education in Europe] *Vysshee obrazovanie v Evrope*. № 3. Tom XXV. [in Russian].
 3. *Visha osvita Ukrayini i Bolonskij proces* (2004) [Higher education in Ukraine and the Bologna process] navch. posib. Za red. V. G. Kremenya. [Avt. kolektiv M. F. Stepko, Ya. Ya. Bolyubash, V. D. Shinkaruk, V. V. Grubinko, I.I. Babin]. *K. Osvita*. [in Ukrainian].
 4. *Enciklopediya osviti* (2008) [Encyclopedia of Education] Akad. ped. nauk Ukrayini, gol. red. V. G. Kremen. Kyiv. Yurinkom Inter. 1040 p. [in Ukrainian].
 5. *Modernizaciya vishoyi osviti Ukrayini i Bolonskij proces* (2004) [Modernization of higher education in Ukraine and the Bologna process] *Materiali do pershoji lekciyi* Uklad. M. F. Stepko, Ya. Ya. Bolyubash, K. M. Levkivskij, Yu. V. Suharnikov, vidp. red. M. F. Stepko. *K. Osvita*. [in Ukrainian].
 6. *Nakaz MON Ukrayini vid 27.02.2007 roku № 1/9-97 «Pro osoblivosti vvedennya pereliku napryamiv pidgotovki fahivciv za osvitno-kvalifikacijnim rivnem bakalavra»*. [The order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 27.02.2007 № 1/9-97 “On peculiarities of introduction of the list of directions of training of specialists on the educational and qualification level of the bachelor”]. *Osvita Ukrayini*. № 59(839). 10.08.07 r. [in Ukrainian].
 7. Sikorskij P. I. (2006) *Kreditno-modulna tehnologiya navchannya* [Credit-modular technology of training] P. I. Sikorskij. Kyiv. Vid-vo Yevrop. un-tu, [European Institute] 2006. p. 52-60.

8. Sidorenko S. (2004) *Formuvannya yevropejskoyi zoni vishoyi osviti* [Formation of the European Higher Education Area] S. I. Sidorenko. *Visha osvita Ukrayini* [Higher education in Ukraine]. №1. p. 27-35. [in Ukrainian].